

KAPELANI ORAZ INNI DUCHOWNI UCZESTNICZĄCY W POLSKICH POWSTANIACH NARODOWYCH, OBECNI W STRUKTURACH LOKALNEGO KOŚCIOŁA WE FRANCJI W XIX WIEKU

Jerzy Kuzicki

Uniwersytet Rzeszowski

ABSTRACT

CHAPLAINS AND OTHER CLERGY PARTICIPANTS OF POLISH UPRISINGS IN THE STRUCTURES OF THE LOCAL CHURCH IN FRANCE IN THE 19TH CENTURY

In this article, the author tried to present the figures of priests, participants of national uprisings on the Polish lands in the nineteenth century, who took up pastoral work in French parishes or joined religious orders and other religious institutions in France. The majority of Polish clergymen came to France after the November Uprising, the Spring of Nations and the January Uprising. During my research I found almost 100 Polish priests who had joined the Catholic Church in France. The Polish Mission in Paris, which was founded in the nineteenth century by the Resurrectionists, was not the subject of my research. It was not considered to be a parish and was not part of the structure of the local church in France. Most of the Polish priests carried out their pastoral work in parishes of Paris or those surrounding the capital, such as: Notre-Dame-de-Victoires, Saint-Philippe-du-Roule, La Madeleine, Notre-Dame-des-Blancs Manteaux, Saint-Augustin, Saint-Vincent-de-Paul, Notre-Dame-de-Lorette, Saint-Denys du Saint-Sacrement, Saint-Louis-d'Antin, Saint-Germain-l'Auxerrois, Saint-Paul et Saint-Louis, Saint-Joseph, Saint-Martin and in Batignolles (Notre-Dame des Batignolles), Belleville, Clamart, Gentilly, Saint-Denis, Saint-Ouen, Saint-Cloud. Poles could also be found among the chaplains on Parisian cemeteries: Montmartre, Père-Lachaise, d'Ivry, de Pantin, du Nord and others. Émigré priests worked outside Paris as well, in parishes of Amiens, Anvers, Avignon, Aurillac, Le Mans, Lourdes, Marseille, and Strasbourg.

Key words: Polish clergy in France, the Great Emigration, Polish emigration in France, Catholic Church

Słowa kluczowe: duchowieństwo polskie we Francji, Wielka Emigracja, emigracja polska we Francji, Kościół katolicki

UWAGI WSTĘPNE

Udział polskiego duchowieństwa w strukturach lokalnego Kościoła we Francji w XIX wieku w polskiej historiografii wciąż jest tematem mało znanym. Na ogół pamięta się o działalności zmartwychwstańców i Misji Polskiej we Francji. Zapomina się jednak o rzeszach innych księży i zakonników z ziem polskich (poza zmartwychwstańcami), funkcjonujących w tułaczyczych organizacjach oraz włączających się w działalność Kościoła katolickiego kraju, do którego przybyli. Część kapelanów powstańczych znalazło swoje miejsce na kartach różnego rodzaju słowników i opracowań, na przykład autorstwa bpa Pawła Kubickiego, Mariana Tyrowicza, Roberta Bieleckiego, Eugeniusza Niebelskiego, o. Jana Ludwika Gadacza i o. Rolanda Prajsa¹, oraz w poszczególnych tomach *Polskiego słownika biograficznego* (t. I–XLVIII, Kraków 1935–2013), *Encyklopedii katolickiej* (t. I–XVIII, Lublin 1973–2013) czy też *Słownika biograficznego katolicyzmu społecznego w Polsce* (red. R. Bender, S. Gajewski et al., t. I–III, Lublin 1994–1995). Sylwetki kilku kapelanów powstania listopadowego zostały zaprezentowane w krótkich szkicach w poszczególnych numerach „Kwartalnika Poświęconego Sprawom Katolickiego Duszpasterstwa Wojskowego”² i w pracy ks. Edmunda Nowaka pod tytułem *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968–1831* (Warszawa 1932). Brakuje jednak monograficznego opracowania lub nawet szkicu dotyczącego działalności duchownych znad Wisły w diecezjalnych i zakonnych strukturach Kościoła katolickiego we Francji w XIX wieku. Niektóre postaci polskich księży można spotkać w opracowaniach poświęconych dziejom politycznym emigracji polskiej we Francji, na przykład autorstwa Sławomira Kalembki, Jerzego W. Borejszy, Ryszarda Bendera, Wiesława Śladkowskiego, Małgorzaty Gmurczyk-Wrońskiej³. Wśród publikacji odtwarzających losy kapelanów postyczniowych we Francji ważne miejsce zajmuje wydana w 2010 roku w Lublinie praca pod redakcją Eugeniusza Niebelskiego *Emigracja postyczniowa 1863 roku*⁴. Działalność zakonników franciszkańskich we Francji po

¹ P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915. Materiały z urzędów świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, cz. I–III, Sandomierz 1933–1939; M. Tyrowicz, *Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik biobibliograficzny*, Warszawa 1964; J.L. Gadacz, *Słownik polskich kapucynów*, t. I–II, Wrocław 1985–1986; R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. I, Warszawa 1995; t. II, Warszawa 1996; t. III, Warszawa 1998; E. Niebelski, *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników powstania 1863 roku*, Lublin 2011; R. Prejs, *Słownik biograficzny zakonników franciszkańskich Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku*, Poznań 2004.

² „Kwartalnik Poświęcony Sprawom Katolickiego Duszpasterstwa Wojskowego” 1933, nr 1–3; 1934, nr 1–3, *passim*.

³ S. Kalembka, *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń 2003; J.W. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966; W. Śladkowski, *Emigracja polska we Francji 1871–1918*, Lublin 1980; R. Bender, *Chrześcijaństwo w polskich ruchach demokratycznych XIX stulecia*, Warszawa 1975; M. Gmurczyk-Wrońska, *Polacy we Francji w latach 1871–1914. Społeczność polska i jej podstawy materialne*, Warszawa 1996.

⁴ Zob. w tej pracy rozdziały: R. Prejs, *Franciszkanie emigranci w Ameryce*, s. 47–57; E. Niebelski, *Stowarzyszenie Kapłanów Polskich we Francji po 1863 roku*, s. 57–85; J.W. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym. 150 lat później*, s. 263–275.

kasatach opisywał o. Roland Prejs⁵. Bardziej zaawansowane są badania nad obecnością duchowieństwa z ziem polskich we Francji w XX wieku. Wśród autorów prac poświęconych tej tematyce należy wymienić między innymi ks. Romana Dzwonkowskiego, Stanisława Gajewskiego, Gabrille'a Garçon, Jana Gruszczyńskiego, ks. Bernarda Kołodzieja⁶. Na osobną wzmiankę zasługują opracowania dotyczące polskiego duchowieństwa we Francji o. Bronisława Panka⁷. Autor tego artykułu zbadał funkcjonowanie i rolę polskiego duchowieństwa w dziejach Wielkiej Emigracji we Francji w okresie międzypowstaniowym (1831–1863)⁸. Aby obraz duchowieństwa emigracyjnego był możliwie pełny, należałoby uwzględnić w nim również zakonników, którzy nad Sekwaną znaleźli się po kasatach zakonów w Królestwie Polskim w 1864 roku. Kasaty były przecież formą represji za udział zakonników w insurekcjach. Do zaprezentowania tak zarysowanego tematu badawczego niezbędne były źródła proveniencji kościelnej i państwowej we Francji. Wśród nich trzeba przede wszystkim wymienić Archiwum Archidiecezji Paryskiej oraz zbiory Archiwum Ministerstwa Wojny w Vincennes. Przydatna w prezentacji tej tematyki okazała się również spuścizna epistolarna znajdująca się w Bibliotece Polskiej w Paryżu, Bibliotece Czartoryskich w Krakowie oraz rzymskim archiwum zmartwychwstańców.

⁵ R. Prejs, *Zakonnicy franciszkańscy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku. Dzieje – postawy*, Warszawa 2003 (zwłaszcza rozdz. 5 pt. *Emigranci, katorżnicy, zesłańcy*, s. 255–296).

⁶ R. Dzwonkowski, *Polska opieka religijna we Francji 1909–1939*, Poznań–Warszawa 1988; idem, *Duszpasterstwo Polaków we Francji w latach 1909–1922*, „Studia Pelplińskie” 1982, t. XIII, s. 206–224; idem, *Religijno-społeczna rola duszpasterzy polskich we Francji 1920–1940*, „Studia Pelplińskie” 1984, t. XVI, s. 169–177; idem, *Duszpasterstwo polskie we Francji a organizacje lewicowe i sekty (1920–1940)*, „Duszpasterz Polski Zagranicą” 1985, z. 3, s. 465–582; idem, *Etat des recherches sur la vie religieuse des Polonais en France (1919–1980)* [w:] *Centre national de la recherche scientifique (France), Les contacts religieux franco-polonais du Moyen-Âge à nos jours*, Paris 1985; idem, *Organizacja i struktura polskiej opieki religijnej we Francji a rozmieszczenie Polonii francuskiej (1919–1985)* [w:] *Problemy rozmieszczenia ludności pochodzenia polskiego we Francji*, red. L. Straszewicz, T. Marszał, B. Pasikowska, Łódź 1985, s. 113–139; G. Garçon, *Les catholiques polonais en France (1919–1949)*, Lille 2003; J. Gruszczyński, *Spoleczność polska we Francji (1918–1978)*, Warszawa 1981; S. Gajewski, *Organizowanie opieki nad wychodźcami przez duchowieństwo Królestwa Polskiego*, „Studia Polonijne” 1976, t. I, s. 149–159; B. Kołodziej, *Opieka duszpasterska nad wychodźcami polskimi do roku 1939*, Poznań 2003.

⁷ Zob. np. B. Panek, *Księża polscy w duszpasterstwie okręgu paryskiego, 1922–1929* [w:] *Materiały do Dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji* (dalej: MPMKWF), z. 1, Paryż 1992; idem, *Księża polscy w duszpasterstwie południowej Francji 1922–1929* [w:] MPMKWF, z. 2, Paryż 1993; idem, *Księża polscy w duszpasterstwie dekanatu wschodniego 1922–1929* [w:] MPMKWF, z. 3, Paryż 1994; idem, *Księża polscy w duszpasterstwie północnej Francji 1922–1929* [w:] MPMKWF, cz. 1–2, z. 4, Paryż 1994; idem, *Księża polscy w duszpasterstwie na terenie Francji południowej 1940–1945* [w:] MPMKWF, cz. 1–2, z. 17, Paryż 1995; idem, *Duchowieństwo polskie we Francji od 1922 roku. Prezentacja stanu badań, katalog* [w:] MPMKWF, z. 18, Paryż 1996; idem, *Duchowieństwo polskie w duszpasterstwie objazdowym Dekanatu Paryskiego 1929–1933*, [w:] MPMKWF, z. 6, Paryż 1997.

⁸ J. Kuzicki, *Nieś wiarę i nadzieję na obcej ziemi. Polskie duchowieństwo katolickie w życiu religijnym i polityczno-społecznym Wielkiej Emigracji we Francji (1831–1863)*, Rzeszów 2014. Tam również pełniejsza bibliografia dotycząca tego zagadnienia.

1. CHARAKTERYSTYKA ZBIOROWOŚCI I JEJ LICZEBNOŚĆ

Problematyka przedstawiona w tym artykule dotyczy zbiorowości emigracyjnej składającej się z kilku grup duchownych. Znaleźli się wśród nich byli kapelani powstańczy oraz inni księża czynnie walczący w kolejnych polskich powstaniach w XIX stuleciu. Osobną grupę stanowili powstańcy, którzy na emigracji rozpoczęli studia teologiczne i przyjęli święcenia. Braki źródłowe w wielu przypadkach uniemożliwiają pełną weryfikację. Tematyka artykułu nie obejmuje Misji Polskiej w Paryżu prowadzonej od 1842 roku przez Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego (zmartwychwstańców). Misja Polska nie miała wyznaczonego administracyjnie zasięgu oddziaływania (obejmowało ono Paryż wraz z okolicą). Była polską placówką duszpasterską korzystającą z opieki i poparcia arcybiskupów Paryża. Działalność Misji Polskiej nie została opisana w niniejszym artykule również ze względu na to, że nie posiadała ona praw parafii ani nie należała do struktur lokalnego Kościoła francuskiego⁹. Powstanie i funkcjonowanie Misji Polskiej (od 1922 r. Polskiej Misji Katolickiej) wymaga oddzielnej monografii¹⁰.

Wyniki kwerendy źródłowej wskazują na ponad 60 kapelanów, którzy po upadku powstania listopadowego udali się na emigrację do Francji. Liczba ta obejmuje kapelanów występujących w spisach francuskich¹¹. Na tułactwo nad Sekwaną i Loarą zdecydowało się około 10 duchownych zaangażowanych w konspiracje galicyjskie i spiski pod zaborem rosyjskim. Większa grupa, ponad 40 księży diecezjalnych i zakonników, przybyła do Francji w latach 1846–1849. Ich emigracja miała związek z zaangażowaniem przede wszystkim podczas powstania krakowskiego i Wiosny Ludów. Należeli oni do pokolenia „młodej emigracji”. Ponad 10 księży wybrało emigrację w latach 50. XIX wieku. Byli to w większości ludzie w sile wieku (25–40 lat), urodzeni przeważnie na Litwie lub w Królestwie Polskim. Wywodzili się oni głównie z drobnej szlachty¹². Studia teologiczne we Francji podjęło ponad 20 emigrantów politycznych. Studiowali oni we francuskich seminariach duchownych na prowincji (w Amiens, Wersalu, Sens, Sarlat) oraz w Paryżu (w Misji Zagranicznych Missions Étrangères, Seminarium Duchownym Księża Dyrektorów prowadzących Collège Stanislas, Seminarium Duchownym Zgromadzenia Księża Misjonarzy św. Wincentego

⁹ Cz. Kamiński, *Duszpasterstwo na emigracji* [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. I, Lublin 1969, s. 647–648

¹⁰ Więcej zob. B. Micewski, *Geneza i działalność Misji Polskiej w Paryżu na rzecz emigracji i kraju w latach 1836–1922*, „Studia Polonijne” 1987, t. 11, s. 185–201; G. Garçon, *150ème anniversaire de la Mission Catholique Polonaise en France. Aperçu historique (1836–1986)*, Lille 1986; J. Klechta, *Najstarsza w świecie. Polska Misja Katolicka we Francji (1836–2006)*, Paryż 2006.

¹¹ J. Kuzicki, *Kapelani powstania listopadowego na emigracji* [w:] *Wokół powstania listopadowego. Zbiór studiów*, red. H. Chudzio, J. Pezda, Kraków 2014, s. 309–310.

¹² Obliczenia własne na podstawie materiałów zgromadzonych w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, dalej: AMAE), Mémoires et documents. Pologne 31–35; Mémoires et documents. Pologne 38–45; Polonais réfugiés. Dossiers individuels. A–Ž (1824–1852); Archiwum Ministerstwa Obrony Francji (Service Historique de L’Armée de Terre, Vincennes, dalej: SHAT), XL 48–XL 59.

à Paulo, Instytucie Słowiańskim). Autorowi udało się ustalić dane ponad 150 księży i zakonników, którzy w okresie międzypowstaniowym (1831–1863) przebywali na ziemi francuskiej. Łącznie w Europie Zachodniej (Francji, Anglii, Belgii, Szwajcarii, krajach niemieckich) oraz w Stanach Zjednoczonych znalazło się we wzmiankowanym wyżej okresie około 180 duchownych polskich¹³.

Jak stwierdził Eugeniusz Niebelski, korzystając z opracowań bpa Pawła Kubińskiego i Jerzego W. Borejszy, w związku z powstaniem 1863–1864 na zachodzie Europy znalazło się około 210 duchownych, w tym blisko 1/3 stanowili zakonnicy (dokładnie 67 osób) ze skasowanych w Królestwie Polskim w listopadzie 1864 roku klasztorów. Wprawdzie część tej ostatniej grupy wyjechała za granicę dobrowolnie, otrzymawszy rządowe stałe pensje, ale niektórych przymuszono do opuszczenia kraju. Jak większość politycznych emigrantów także duchowni przybywali po klęsce powstania styczniowego głównie do Paryża i Rzymu. W sumie w Paryżu zamieszkiwało na stałe lub okresowo około 50 duchownych, a całkiem możliwe, że wszyscy pozostający we Francji, Belgii i Szwajcarii przewinęli się wpierw przez stolicę Francji. W Rzymie w połowie 1864 roku przebywało z kolei 20–30 księży¹⁴. Reasumując, można stwierdzić, że we Francji znalazło się (na stałe lub okresowo) 200–250 polskich duchownych zaangażowanych w działania niepodległościowe w XIX wieku.

2. W STRUKTURACH LOKALNEGO KOŚCIOŁA WE FRANCJI

Początek obecności polskich duchownych w kraju nad Sekwaną i Loarą w XIX wieku wiąże się w z epoką napoleońską. Już twórca Legionów Polskich gen. Jan Henryk Dąbrowski wkrótce po wkroczeniu I Legii do Rzymu w 1798 roku rozkazał otwarcie kościoła św. Stanisława, którego prefektem został bernardyn Gabriel Sokołowski, nieoficjalny kapelan Legionów Polskich. Swoją pomoc zadeklarowali też inni księża polscy przybywający wówczas w Rzymie. Powierzono im nie tylko pracę duszpasterską, ale także oświatową i wychowawczą wśród żołnierzy. Organizując polskie wojsko, świadomie nawiązywano do przedrozbiorowej organizacji. Wprowadzono więc stałe etaty kapelanów w armii Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego. Duchowni towarzyszyli żołnierzom Księstwa Warszawskiego między innymi podczas walk w Hiszpanii oraz wyprawy Napoleona na Rosję w 1812 roku. Nieliczne źródła wskazują, że kapelani z Księstwa Warszawskiego dotarli do Francji wraz z oddziałami polskimi w 1813 i 1814 roku¹⁵. Ustalenie ich nazwisk wymaga jednak dalszych badań w archiwach we Francji. Pomocne tutaj mogą być zwłaszcza

¹³ J. Kuzicki, *Duchowieństwo Wielkiej Emigracji na Wyspach Brytyjskich (1831–1863)*, „Studia Polonijne” 2011, t. 32, s. 5–33; idem, *Kapelani powstania...*, s. 313, 330–334.

¹⁴ E. Niebelski, *Stowarzyszenie Kapłanów...*, s. 57–59.

¹⁵ E.M. Ziółtek, *Duszpasterstwo w wojsku Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i w powstaniu listopadowym* [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółtek, A. Barańska, W. Matwiejczyk, D. Nawrot, E.M. Ziółtek, Lublin 2004, s. 173–197.

zbiory Archiwum Ministerstwa Wojny w Vincennes, ponieważ w Archiwum Archidiecezji Paryskiej brakuje danych ich dotyczących. Klęska powstania listopadowego spowodowała, że na ziemi francuskiej znaleźli się emigranci z ziem polskich, a wraz z nimi duchowni. Kapelani polistopadowi początkowo w 1831 i 1832 roku wraz z armią powstańczą zostali umieszczeni w głównych zakładach w Awinionie i Bourges. W najwcześniej powstałym dépôts w Awinionie w 1832 roku znajdowało się 13 kapelanów¹⁶. Przez dłuższy lub krótszy okres w 1832 i 1833 roku w Bourges przebywało 21 kapelanów. Do Besançon oraz jego filii w Lons-le-Saunier i Salins zostało skierowanych w 1832 roku 15 polskich księży¹⁷. Niektórzy duchowni znajdowali się w Le Puy, Châteauroux. Posługa duszpasterska kapelanów w zakładach miała stanowić zapórę przeciw demoralizacji szerzącej się wśród byłych powstańców. Kościelne władze francuskie wychodziły naprzeciw oczekiwaniom emigrantów i pod opiekę kapelanów oddawały miejscowe kościoły, w których odprawiano msze dla Polaków. W Awinionie był to kościół Na Skale pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny. Msze święte odprawiano tutaj nie tylko w niedziele, ale także w pozostałe dni tygodnia. Kapelani obecni w zakładzie celebrowali nabożeństwa zgodnie z polskim zwyczajem liturgicznym, na przykład pasterki, rezurekcje. Duchowieństwo awiniońskie sprzyjało emigrantom z nad Wisły, zwłaszcza miejscowy arcybiskup Louis-Joseph d’Humières. Mieszkający w Besançon emigranci z rozrzewnieniem wspominali msze odprawiane przez kapelanów w kościele św. Jakuba. W kwietniu 1832 roku świątynia została przekazana Polakom przez kardynała Louisa-Françoisa-Auguste’a Rohan-Chabota¹⁸. Nie wiadomo, w którym z kościołów kapelani polistopadowi odprawiali msze w największym zakładzie w Bourges. Biskup Bourges Guillaume-Aubin de Villèle był negatywnie ustosunkowany do Polaków z powodu uczestnictwa niektórych emigrantów w republikańskich manifestacjach. Niechętnie nastawione do Polaków było również duchowieństwo francuskie z Bergerac. Od kapelanów domagano się deklaracji wierności miejscowemu biskupowi. W Châteauroux i okolicy w departamencie Indre sporadycznie nabożeństwa dla Polaków odprawiał od 1832 roku ks. Dominik Petrellewicz¹⁹. W mniejszych zakładach nie było osobnych kościołów dla

¹⁶ SHAT XL 53 – 8 Division Militaire 1 Subdivision. Place de Avignon. Dépôt des Militaires. État numérique du dit dépôt à l’époque du 10 Mais 1832; Biblioteka Polska w Paryżu (dalej: BPP), rkps 562, k. 313–325, Spisy emigrantów w poszczególnych zakładach; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCZ), rkps 5332 IV, k. 69–92, Akta Polaków w zakładach Avignon, Besançon i Bourges, 1832–1833, Lista imienna oficerów w Lunel i Awinionie.

¹⁷ SHAT XL 53, Régiments étrangers. Dépôt de Besançon, Salins, Lons-le-Saunier, Avignon, Marseille (1832–1844). An 1833. Dépôt de Réfugiés Polonais. Contrôle nominatif des officiers; BPP, rkps 558, k. 106–107, Kontrola podoficerów i żołnierzy emigrujących do Francji. Dépôts w Strasburgu i Besançon 1832–1834; BPP, rkps 562, k. 313, 315, 321, Spisy...; BPP, rkps 567, k. 191–290, Listy imienne wojskowych różnych stopni przybyłych do Francji z lat 1831–1835; BCZ, rkps 5332, k. 462, Spis oficerów przebywających w zakładzie w Besançon; J. Kuzicki, *Kapelani powstania...*, s. 311–312.

¹⁸ J. Ziółek, *Ze studiów nad życiem religijnym Wielkiej Emigracji*, „Studia Polonijne” 1994, t. 16, s. 100–104. Pisał on, cytując wspomnienia Duchinińskiej, że był to kościół św. Jacka. Inne źródła wskazują na kościół św. Jakuba, zob. J.A. Potrykowski, *Tulactwo Polaków we Francji. Dziennik emigranta*, wstęp i oprac. A. Owsińska, cz. I, Kraków 1974, s. 121–122, 188–189; L. Gadon, *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*, t. II, Kraków 1902, s. 324.

¹⁹ R. Bielecki, op. cit., t. III, s. 100; Zob. więcej J. Kuzicki, *Nieść wiare...*, s. 209–214.

emigrantów, którzy na ogół korzystali z posługi francuskich księży. W 1833 i 1834 roku po rozwiązaniu wielkich zakładów polscy duchowni rozproszyli się po całej Francji. Kilkuletnie kontakty z miejscowym klerem przyczyniły się do przełamania wzajemnej nieufności. W porównaniu z pierwszymi latami emigracji łatwiej było znaleźć pracę duszpasterską we francuskich parafiach.

Zupełnie inaczej niż na prowincji wyglądała organizacja życia religijnego emigrantów w Paryżu. W pierwszych latach emigracji obowiązywał zakaz zatrzymywania się powstańców w stolicy Francji, ale mimo to spora ich grupa osiedliła się tutaj na stałe lub czasowo. Uczestniczyli oni w mszach i nabożeństwach w różnych świątyniach paryskich: Saint-Germain-des-Près, l'Assomption, Notre-Dame-de-Victoires. Pierwszy z tych kościołów był często odwiedzany przez Polaków ze względu na znajdujący się tam nagrobek króla polskiego Jana Kazimierza. Z czasem zaistniały warunki sprzyjające powstaniu zorganizowanego duszpasterstwa, którego początki sięgają przełomu lat 30. i 40. XIX wieku. Wpłynęły na to doskonałe stosunki łączące kolejnych arcybiskupów paryskich z nieformalnym przywódcą Wielkiej Emigracji księciem Adamem Jerzym Czartoryskim, a także z kierującymi polskim duszpasterstwem zmarłychwstańcami. Dowodem na to jest korespondencja księcia Czartoryskiego z arcybiskupami Paryża (którymi byli kolejno Hyacinthe-Louis de Quélen, Denis-Auguste Affre, Marie-Dominique Sibour i Georges Darboy) zgromadzona zarówno w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, jak i w rejestrze korespondencji Archiwum Archidiecezji Paryskiej²⁰. W rzymskim archiwum zmarłychwstańców znajdujemy wiele dowodów potwierdzających starania członków zgromadzenia, szczególnie księży Aleksandra Jełowickiego i Hieronima Kajsiewicza, o umieszczenie w paryskich kościołach duchownych przebywających nad Sekwaną z powodów politycznych. Przykładem jest chociażby ks. Ferdynand Kinder, który na początku 1851 roku przyjechał do Paryża. Dzięki interwencji stojącego na czele Misji Polskiej ks. Jełowickiego udało się znaleźć dla niego zatrudnienie przy kościele Saint-Germain-l'Auxerrois. Msze w kościele św. Magdaleny w Paryżu odprawiał ks. Karol Brzański, stronnik Czartoryskich, posiadający rekomendację Misji Polskiej i duchowieństwa francuskiego. Dzięki pomocy zmarłychwstańców ks. Feliks Różański (w korespondencji ks. Jełowickiego określany jako Różyński) został subdiakonem przy kościele Saint-Vincent-de-Paul z uposażeniem 150 franków miesięcznie²¹. Zmarłychwstańcy w Rzymie ułatwiali kapelanom kontakty z urzędnikami papieskimi i generałami zakonów, z których się wywodzili. Chodziło o wyjednanie sekularyzacji i zdjęcie kar kościelnych. Warto tutaj zasygnalizować złożoność samej aktywności wojskowej duchownych z punktu widzenia prawa kanonicznego.

²⁰ Archiwum Archidiecezji Paryskiej w Paryżu (dalej: AAPar.), 4 r F 6 I–III, Archevêché de Paris. Registre de correspondance, 1854–1867, vol. I–III; BCZ, rkps 5453–5471 IV, Korespondencja Adama Jerzego Czartoryskiego; Z. Zieliński, *Darboy Georges* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1979, s. 1024–1025; W. Kamiński, *Affre-Denis Auguste* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. I, Lublin 1973, s. 130; *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. XXXIII–XXXIV, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków 1914, s. 227.

²¹ ACR, sygn. 17448, A. Jełowicki do H. Kajsiewicza, Paryż, 25 XI 1851; ACR, sygn. 17622, A. Jełowicki do H. Kajsiewicza, Paryż, 3 I 1855; BCZ, rkps 6656 IV, K. Brzański do A.J. Czartoryskiego, Paryż, 19 V 1854.

Działalność insurekcyjna narażała wielu kapłanów i zakonników na kary kościelne. Wynikały one z powszechnego wśród młodych duchownych opuszczania diecezji i klasztorów, co wiązało się również ze złamaniem ślubu posłuszeństwa. Na emigracji obciążeni karami kościelnymi musieli uregulować swój status, chcąc wejść w miejscowe struktury kościelne bądź do francuskich domów zakonnych. Z powodu braku dokumentów potwierdzających ich przynależność do stanu duchownego i zerwanie kontaktu ze swoimi klasztorami niemożliwe było przyjęcie zakonników do domów zakonnych we Francji. W tej sytuacji kontakt z generałami bądź sekularyzacja wydawały się koniecznością. Zmartwychwstańcy wraz z księciem Czartoryskim umożliwiali wielu zakonnikom wyjazd z Francji do Rzymu. Przykładem był chociażby kapelan powstańczy Filip Malinowski z zakonu bernardynów z Ratowa, posiadający jedynie święcenia diakonalne. Z Limoges w 1835 roku przyjechał do seminarium duchownego w Sarlat, ale studiów nie ukończył. Spotykamy go następnie w Lille, Amiens, Besançon, Tuluzie. W 1843 roku udał się do Rzymu, gdzie ostatecznie przyjął święcenia kapłańskie²².

Na podstawie źródeł zgromadzonych w Archiwum Archidiecezji Paryskiej oraz tak zwanych schematyzmów archidiecezjalnych można stwierdzić, że najwięcej polskich księży pracowało w parafiach paryskich w latach 40. i 50. XIX wieku²³. Przy kościele Saint-Philippe-du-Roule przebywało 6–7 polskich księży. Dzięki kontaktom księcia Adama Jerzego Czartoryskiego jego protegowany ks. Szymon Skórzyński otrzymał miejsce przy tym kościele, prawdopodobnie jako wikary. W 1844 roku w związku z chorobą ks. Skórzyński opuścił tę parafię²⁴. Po zerwaniu ze zmartwychwstańcami ks. Edward Duński pracował od 1850 roku przez cztery lata w kościele Saint-Philippe-du-Roule. Następnie przebywał wśród duchownych kościoła Saint-Merry, gdzie zmarł. Wikarymi w parafii Saint-Philippe-du-Roule byli Marcin Kwiatkowski oraz Józef Prosper Fredro (1859–1870?). Niższy urząd poddiakona w tej parafii sprawował od 1850 roku ks. Michał Orzechowski, następnie jego miejsce zajął bazyliańin Jacenty Pierogowicz. Znanym protektorem polskich księży był francuski kaznodzieja i mistyk ks. Charles Desfriches Desgenettes, proboszcz parafii Notre-Dame-des-Victoires. Dzięki jego pomocy w tej parafii znalazło się również sześciu księży znad Wisły. W 1842 roku w parafii Notre-Dame-des-Victoires przebywali księża Jerzy Borkowski (jako diakon) i Franciszek Awertyn Korycki. Trzeba dodać, że od 1839 roku ks. Korycki mieszkał przy kościele Notre-Dame-des-Victoires i 10 kwietnia tego roku odprawił w nim nabożeństwo żałobne za duszę Szymona Konarskiego. Tutaj również 27 września 1840 roku ks. Korycki odprawił mszę rozpoczynającą regularne duszpasterstwo wśród emigrantów we francuskiej stolicy²⁵.

²² E. Jabłońska-Deptuła, *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*, Warszawa 1983, s. 435; J. Kuzicki, *Nieść wiarę...*, s. 79–81, 135–147.

²³ AAPar. 4 r D 29/I–II, vol. I–II, Diocèse de Paris. Registre du personnel; AAPar. 4 r D 15, Registre du clergé de Paris 1845; *Bref de Paris. Pour l'année...*, Paris 1831–1863, passim.

²⁴ Z. Fras, *Kto udzielił ślubu Mickiewiczowi? [w:] Księga w 170 rocznicę wydania „Ballad i romanów” Adama Mickiewicza*, red. J. Kolbuszewski, Wrocław 1993, s. 362.

²⁵ J. Kuzicki, *Emigracyjne losy ks. Franciszka Awertyna Koryckiego*, „Sobótka” (Wrocław) 2009, nr 2–3, s. 450–451; idem, *Nieść wiarę...*, s. 145–152.

Przez kilka lat przy parafii Notre-Dame-des-Victoires mieszkali kapucyn Mikołaj Trynkwilian Romanowski, franciszkanin Józef Pacyfik Wiewiórski oraz ks. Jan Nepomucen Michajłowicz²⁶. W parafii Saint-Laurent od 1842 roku posługę religijną pełnił ks. Jan Juszkiewicz, który miał jedynie święcenia diakonalne²⁷. Aż czterech polskich kapelanów znalazło się wśród duchownych parafii Saint-Vincent-de-Paul. Poddiaconem w tej parafii w latach 1843–1844 był związany z Hôtelem Lambert ks. Michał Sadowski. W późniejszym okresie miejsce we wspomnianej parafii otrzymywali przede wszystkim księża z tak zwanej młodej emigracji: Stefan Bralewski (1852; jako diakon), Feliks Różański (1857), Jan Młokosiewicz (1871). Czterech księży pracowało w paryskiej parafii La Madeleine. Byli to kolejno: pijar Jan Paweł Dąbrowski (1844), uciekinier z zaboru pruskiego Antoni Gendziorowski (1854), emigrant z Krakowa ks. Karol Brzański (1854–1855) oraz były kapelan domowy księżnej Marii Wirtemberskiej Władysław Godlewski (1854–1861). Trzech kapłanów znad Wisły znalazło się wśród kleru paryskiej parafii Notre-Dame-de-Bonne-Nouvelle: ks. Józef Stankiewicz, który przez dłuższy okres mieszkał w tej parafii, następnie augustianin Aureliusz Bławaczyński (1853) i ks. Franciszek Salezy Harczyński (1861–1862). Niektórzy księża znajdowali miejsce w innych paryskich parafiach, jak Saint-Louis-d'Antin, Saint-Germain-l'Auxerrois, Saint-Paul et Saint-Louis, Saint-Joseph, Saint-Martin, oraz w podparyskich wówczas parafiach: Batignolles, Belleville, Saint-Denis, Saint-Ouen, Saint-Cloud. Polacy pracowali także jako kapelani przy paryskich cmentarzach, na przykład Montmartre i Père-Lachaise²⁸. Ksiądz Józef Ksawery Niewiadomski był w 1857 roku kapelanem cmentarza Père-Lachaise, trzy lata później drugim kapelanem tego cmentarza został ks. Tadeusz Łukaszewicz, który sprawował tę funkcję w latach 1860–1878. W okresie międzypowstaniowym kapelani znad Wisły znajdowali dach nad głową w podparyskim wówczas Batignolles. W 1845 roku wikarym w kościele Notre-Dame des Batignolles został ks. Wiktor Bajkowski. Później, w latach 1858–1866, posługę duszpasterską w tym kościele pełnił ks. Feliks Różański. W latach 1866–1872 wikarym w podparyskiej parafii Saint-Pierre-de-Montmartre był ks. Franciszek Salezy Harczyński. Kapłan ten wcześniej pracował jako kapelan w Instytucie Braci Szkół Chrześcijańskich oraz przy podparyskich wówczas cmentarzach du Nord i Saint-Ouen (na północ od Montmartre). Obowiązki diakona w jednej z parafii w podparyskiej Belleville pełnił ks. Józef Stankiewicz, a w La Villette – ks. Tadeusz Dutkowski²⁹.

Księża-emigranci pracowali w charakterze kapelanów we francuskich żeńskich klasztorach w Paryżu, na przykład ks. M. Kamocki pełnił funkcję kapelana siostr miłosierdzia, a ksiądz unicki Julian Kułowski w latach 1854–1856 sprawował opiekę

²⁶ *Bref de Paris. Pour l'année MDCCCXLIII–MDCCCXLIV*, Paris 1843–1844, s. 68; *Bref de Paris. Pour l'année MDCCCXLVI*, Paris 1846, s. 71.

²⁷ *Bref de Paris. Pour l'année MDCCCXLII*, Paris 1842, s. 92.

²⁸ J. Kuzicki, *Nieść wiare...*, s. 145–152, 240–241.

²⁹ *Ibidem*, s. 145–152, 235–243; AAPar. 4 r D 29 I–II, vol. I–II, Diocèse de Paris. Registre du personnel; *Bref de Paris. Pour l'année...*, Paris 1831–1863, passim; J.A. Potrykowski, op. cit., cz. II, s. 167, 214.

duchową nad siostrami benedyktynkami³⁰. Emigranci z ziem polskich wchodzili również w skład zgromadzeń zakonnych w Paryżu. Polacy wstępowali nie tylko do zmartwychwstańców³¹, byli też członkami Zgromadzenia św. Wincentego à Paulo, zwanych lazarystami lub misjonarzami. Dom generalny tego zgromadzenia znajdował się w Paryżu przy 95 rue de Sèvres. Jednym z pierwszych paryskich lazarystów był ks. Antoni Staniewicz. W 1843 roku ks. Marian Kamocki, po studiach w Seminarium Duchownym w Wersalu, został przyjęty do misjonarzy. W 1852 roku do zgromadzenia przystąpił Paweł Kamiński, a kilka lat później Karol Strutyński³². Do misjonarzy paryskich wywodzących się z ziem polskich należał również Antoni Krawiec (Krawiec)³³.

Na podstawie korespondencji zgromadzonej w tak zwanych tekach emigrantów w Bibliotece Polskiej w Paryżu i Bibliotece Czartoryskich w Krakowie oraz *Słownika biograficznego oficerów powstania listopadowego* autorstwa R. Bieleckiego można stwierdzić, że ponad 10 kapelanów polistopadowych i księży z późniejszych fal emigracji w latach 1833–1863 weszło w struktury kościelne poza stolicą Francji. Oto kilka przykładów. Po likwidacji zakładu w Bergerac w 1833 roku kapelan powstańczy Stanisław Kołomycki udał się do Colmaru, gdzie w jednej z tamtejszych parafii został wikarym. W późniejszym okresie popadł w konflikt z biskupem Aire, który nie zgodził się na pełnienie przez niego funkcji kapłańskich. Z tego powodu Polak wyjechał do Anglii, gdzie został protestantem³⁴. W 1837 roku przy katedrze w Amiens pracował ks. Julian Skirmunt. W 1858 roku spotykamy w strukturach kościelnych w Amiens i Paryżu ks. Wiktora Baczewskiego, który później został kapłanem w jednej z parafii paryskich. W katedrze awiniońskiej święcenia kapłańskie w 1848 roku przyjął ks. Józef Smoleński. Kilka lat później znalazł się on w paryskim Seminarium Misji Zagranicznych³⁵. W katedrze strasburskiej pracowali księża z emigracji po Wiośnie Ludów – Tadeusz Dutkowski i Jan Michajłowicz. Przez prawie całe swe tułaczne życie w Strasburgu mieszkał i pracował w jednej z parafii kapelan polistopadowy, były pijar Józef Kalasanty Maliszewski. W 1859 roku w tuluskiej katedrze spotykamy ks. Marcina Kwiatkowskiego³⁶. Interesujące były losy księdza unickiego Bonifacego Zawitniewicza, kapelana powstania listopadowego na Litwie, który został wysłany do Stanów Zjednoczonych, ale udało mu się pozostać w Algierii. Później pełnił obowiązki duszpasterskie w kościele św. Józefa w Marsylii³⁷. W latach 40. XIX wieku przez krótki okres przy katedrze w Besançon przebywało dwóch Pola-

³⁰ Cz. Lechicki, *Kułowski Julian* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XVI, Wrocław 1971, s. 111.

³¹ Zmartwychwstańcy prowadzili w Paryżu jedynie duszpasterstwo w Misji Polskiej. Nowicjat i władze zgromadzenia znajdowały się w Rzymie.

³² *Misjonarze św. Wincentego à Paulo w Polsce (1651–2001)*, t. II–1: *Biografie*, red. J. Dukała, Kraków 2001, s. 258–259, 527–528.

³³ AAPar. 4 r D 22 I–II, *Nécrologe du Clergé de Paris, commençant à l'année 1807; Nécrologe du Clergé de Paris, commençant à l'année 1870–1910*.

³⁴ R. Bielecki, op. cit., t. II, s. 301; J. Kuzicki, *Duchowieństwo Wielkiej Emigracji...*, s. 30–31.

³⁵ AAPar. 4 r D 29/I, vol. I.

³⁶ BPP, rkps 442–512, Teki emigrantów. Litera A–R.

³⁷ B. Jański, *Dziennik 1830–1839*, odczytał z autografu i oprac. A. Jastrzębski, Rzym 2000, s. 602.

ków, ks. Jan Gwalbert Ławrynowicz i bernardyn Filip Malinowski. W Le Mans pracował ks. Władysław Forsiewicz, który większość życia emigracyjnego spędził w tej miejscowości. Kapucyn Jan Maliszewski w latach 1860–1873 mieszkał przy paryskich parafiach Saint-Martin i Saint-Joseph. Następnie został wikarym w Clamart i w Gentilly pod Paryżem. Pracował również jako kapelan cmentarza d'Ivry³⁸.

Po klęsce powstania styczniowego wygnańcy znajdowali wsparcie w Misji Polskiej w Paryżu. Na jej czele stał zmartwychwstańiec Aleksander Jełowicki. Osobiście umieszczał on księży wygnańców w domach prywatnych, niektórych gościł u siebie, załatwiał zasiłki od rządu francuskiego, włączał do prac duszpasterskich w parafiach Paryża lub na prowincji. Arcybiskup Paryża zaproponował, ażeby księża-powstańcy przed dopuszczeniem ich do prac duszpasterskich odbyli rekolekcje. Oficjalnie arcybiskup Darboy polegał wyłącznie na rekomendacjach ks. Jełowickiego przy udzielaniu świadectw, zapewnieniu noclegu we francuskich parafiach i umieszczeniu polskich duchownych na różnych stanowiskach w diecezji. Przełożony Misji Polskiej pomagał kapelanom postyczniowym, interweniując w rządzie francuskim oraz korzystając ze wsparcia o. Perrauda stojącego na czele L'Oeuvre du Catholicisme en Pologne. W 1864 i 1865 roku zmartwychwstańcy i misjonarze zorganizowali rekolekcje dla kapelanów postyczniowych. Chodziło o dyspensy papieskie, co stanowiło warunek dopuszczenia byłych powstańców do prac duszpasterskich na terenie Francji. Trzeba wiedzieć, że biskupi francuscy przestrzegali prawa kościelnego w odniesieniu do księży-wychodźców. Jeżeli którykolwiek z nich uczestniczył w powstaniu, musiał się starać o zdjęcie kary kościelnej. Do połowy maja 1864 roku ks. Jełowicki zdołał umieścić przy paryskich kościołach około 20 księży, stwarzając im szanse normalnej pracy duszpasterskiej i warunki do życia. Część księży-emigrantów czyniła przeróżne problemy nie tylko zmartwychwstańcom, ale również francuskim hierarchom: byli niekarni, roszczeniowi i radykalni w swych poglądach³⁹. Ksiądz Kajsiewicz zanotował, że księża postyczniowi „potrafili zhańbić duchowieństwo polskie wobec Francuzów” bardziej niż ci polistopadowi. Kapelani postyczniowi zajmowali się polityką, „zbierali wiernych nie do kościołów, ale na schadzki pokątne, i zamiast misji zakładali gminy”. Wikariusz generalny Paryża ks. Megnan relacjonował ks. Jełowickiemu: „nie znam tych księży, którzy się nam dotąd nie bardzo przedstawiają. Spotykam ich często odzianych po świecku, nie noszą tonsury i nie dają oznak pobożności”. Biskup Wersalu Nicaise-Jean Gros, który był dobrze usposobiony do ks. Aleksandra, zganiał go surowo za uzyskanie pozwolenia na odbycie spowiedzi przez księdza będącego członkiem Stowarzyszenia Kapłanów Polskich we Francji. Ksiądz ów, jak się okazało, nigdy nie odwiedzał proboszcza, nosił świecki strój, chociaż było to zakazane pod karą kościelną, i nadal odprawiał msze⁴⁰. W drugiej połowie lat 60.

³⁸ AAPar. 4 r D 29/II, vol. II; R. Bielecki, op. cit., t. II, s. 43; J. Kuzicki, *Nieść wiarę...*, s. 147–152.

³⁹ J. Iwicki, *Charyzmat zmartwychwstańców. Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, t. I: 1836–1886, Katowice 1990, s. 202–204; E. Niebelski, *Stowarzyszenie Kapłanów...*, s. 61–62; J. Kuzicki, *Księża – uczestnicy powstania styczniowego i emigracji w świetle materiałów Archiwum Archidiecezji Paryskiej* [artykuł złożony do druku].

⁴⁰ J. Iwicki, op. cit., t. I, s. 204–205.

XIX wieku doszło do konfliktów między zmartwychwstańcami, duchowieństwem francuskim a kapelanami postyczniowymi. Część księży-emigrantów żyła polityką, niektórzy z nich znaleźli się w strukturach Stowarzyszenia Kapłanów Polskich we Francji, organizacji zrzeszającej kapelanów powstańczych negatywnie nastawionych do zmartwychwstańców⁴¹.

Pomimo sporów kapelani postyczniowi znajdowali pracę i mieszkania we francuskich, głównie paryskich parafiach. W strukturach Kościoła paryskiego w drugiej połowie XIX wieku znalazło się trzech kapłanów z diecezji sandomierskiej: Józef Bitkowski, Stefan Parka, Emanuel Słowikowski. Bitkowski był kaznodzieją w diecezji sandomierskiej. Za udział w powstaniu zesłano go na Syberię, gdzie przebywał w latach 1864–1866. Po powrocie z zesłania, w latach 1868–1872, mieszkał w parafii św. Gerwazego i Protazego w Paryżu, następnie został kapelanem cmentarza du Nord, a od 1887 roku pracował jako kapelan nowo otwartego cmentarza de Pantin⁴². Stefan Parka w latach 1864–1865 był kapelanem rodziny Montesquieu w Paryżu. W następnych latach tułaczki mieszkał w parafiach Saint-Roch (1865–1868) i Notre-Dame-des-Blancs-Manteaux (1868–1872). Emanuel Słowikowski udał się na misje do Indii. Następnie powrócił do Warszawy, skąd wyjechał do Francji. Został wikarym w Pont-les-Voies (w departamencie Blois w latach 1864–1865), a następnie w Notre-Dame de la Gare w Paryżu. Aż sześciu księży powstańczych, którzy w Paryżu należeli do francuskich struktur kościelnych, wywodziło się z archidiecezji warszawskiej. Byli to: Józef Wojciechowski, Albert Cybulski, Józef Łukowski, kapucyn Jan Maliszewski, Edward Młokosiewicz, Antoni Omiński⁴³. W duszpasterstwo w kościołach paryskich zaangażowało się trzech duchownych uczestniczących wcześniej w powstaniu, wywodzących się z diecezji lubelskiej: dominikanin Rajmund (Aleksander) Michnowski, Jan Tański, Wincenty Wiśniewski⁴⁴. Diecezję krakowsko-kielecką reprezentowali księża Julian Kwiatkowski i Leon Postawka, zaś w diecezji kujawsko-kaliskiej Wiktor Justynian Lisicki. Dwóch kapłanów pochodziło z archidiecezji poznańsko-gnieźnieńskiej – Jan Lewicki oraz Jan Radziejowski. W kościele Saint-Denys du Saint-Sacrement w sercu dzielnicy Marais przebywali: w latach 1864–1869 ks. Wojciechowski, w latach 1864–1865 ks. Tański (od 1865 r. mieszkał na terenie parafii Sainte-Marie-des-Batignolles), a do 1885 roku ks. Tadeusz Stodulski. W XIX wieku księża-emigranci pełnili funkcje wikarych w kościele Notre-Dame-des-Blancs-Manteaux, na przykład E. Młokosiewicz, Julian Kwiatkowski, od 1865 roku ks. Józef (Ludwik) Krzemiński. Zakonnik Rajmund (Aleksander) Michnowski w 1864 roku znalazł się w seminarium duchownym de Saint-Ganthier.

⁴¹ E. Niebelski, *Stowarzyszenie Kapłanów...*, s. 60. Zob. także J. Borejsza, *Emigracja polska...*, Warszawa 1966, s. 84–85.

⁴² Zdaniem R. Prejsa ks. Bitkowski był reformatą z prowincji małopolskiej, w wyniku kasat został wywieziony do klasztoru w Stopnicy. W 1865 r. uzyskał sekularyzację i zamierzał inkardynować się do diecezji sandomierskiej, ale sprzeciw wyraziły władze państwowe. Następnie udał się na emigrację. Nie wspomina tam o zesłaniu ks. Bitkowskiego na Syberię, zob. R. Prejs, *Słownik biograficzny...*, s. 277; nieco inaczej jego dzieje przedstawia wykaz duchowieństwa paryskiego, zob. AAPar. 4 r D 29/II, vol. II.

⁴³ J. Kuzicki, *Księża – uczestnicy...*

⁴⁴ E. Niebelski, *Słownik...*, s. 96, 148, 155–156.

Następnie był misjonarzem w Mołdawii (1866–1869). W latach 1869–1871 mieszkał w seminarium w Marsylii. W następnym okresie życia na emigracji (1871–1879) o. Michnowski przebywał w Belgii, Stanach Zjednoczonych i ponownie we Francji, gdzie pełnił obowiązki kapelana cmentarza d'Ivry. Trzeba tutaj zauważyć, że aż trzech księży postyczniowych pełniło funkcje kapelanów cmentarza d'Ivry. Poza o. Michnowskim byli to kapucyn Maliszewski (1874) i ks. Omiński (1872–1887?). Jako wikary parafii Sainte-Marie-des-Batignolles ks. Jan Tański znany był „z dobroci i usłużności”⁴⁵. Wśród paryskich adresów kapelanów postyczniowych można znaleźć następujące: 3 rue Mathurins Saint Jacques, 2 rue Bernardins, 3 b rue Sainte-Sulpice, 40 rue Chevaleret, 34 rue Legendare Batignolles, 48 rue Bernard Batign, 30 rue Saint-Bernard, 264 rue Faubourg Saint-Martin⁴⁶. Według nekrologów diecezji paryskiej w latach 1830–1910 zmarło ponad 50 księży, którzy uczestniczyli w polskich powstaniach narodowych, najwięcej w diecezjalnej infirmerii św. Teresy⁴⁷. Kilkudziesięciu księżom udało się powrócić na ziemię polskie, najczęściej do Galicji, a jeszcze więcej wyjechało do Stanów Zjednoczonych, gdzie było duże zapotrzebowanie na duszpasterzy.

Według o. R. Prejsa następujący zakonnicy franciszkańscy podjęli pracę duszpasterską po 1864 roku we Francji: Lenzian Leander – kapucyn (1874–1875, Lourdes); Stefan Rembiszewski – kapucyn (1874–1875, Lourdes); Szymon Cebula – bernardyn, sekularyzowany (1864–1868, Marsylia, 1868–1894, Paryż); Andrzej Szczęsny – bernardyn, sekularyzowany (1865–1889?, Marsylia); Józef Bitkowski – reformata, sekularyzowany (1868–1903, Paryż); Feliks Dąbrowski – bernardyn, sekularyzowany (1865–1873, Paryż?); Ksawery Gurowski – reformata (1866–1870, Paryż); Anioł Klimecki – bernardyn, sekularyzowany (1864–1867, Paryż); Jan Duklan Majewski – kapucyn, sekularyzowany (1865–1866, Paryż); Narcyz Rozlachowski – bernardyn, sekularyzowany (1865–?, Paryż); Erazm Sobociński – reformata (1871–1877, Paryż); Eugeniusz Żychowicz – bernardyn (1865–1872?, Paryż); Bonifacy Jastrzębski – bernardyn (1863–1879, Francja)⁴⁸. Niektórzy z nich znaleźli się w rejestrach archidiecezji paryskiej.

Księża postyczniowi działali w strukturach kościelnych poza stolicą Francji. Pijar Tadeusz Chromecki i bernardyn Anioł Klimecki w drugiej połowie lat 60. XIX wieku znaleźli przystań w małym seminarium duchownym w Marsylii przy rue d'Alger⁴⁹. Poza nimi w Marsylii mieszkali augustianin Walery Uliński, ks. Antoni Pleszyński, byli bernardyni Szymon Cebula i Andrzej Szczęsny, kapucyn Stefan Rembiszewski oraz ks. Jan Rodowicz⁵⁰. Bernardyn Cebula pod koniec 1863 roku wyjechał do Rzymu,

⁴⁵ J. Kuzicki, *Księża – uczestnicy...*

⁴⁶ AAPar. 4 r D 29 II, vol. II. Zob. wykaz członków Stowarzyszenia Kapłanów Polskich we Francji w E. Niebelski, *Stowarzyszenie Kapłanów...*, s. 76–83; idem, *Słownik...*, s. 148.

⁴⁷ AAPar. 4 r D 22 I–II, *Nécrologe du clergé de Paris, commençant à l'année 1807; Nécrologe du clergé de Paris, commençant à l'année 1870–1910*. Są to dane niepełne. Z innych źródeł wynika, że zmarło ich znacznie więcej.

⁴⁸ R. Prejs, *Zakonnicy franciszkańscy...*, s. 276, tabela 52.

⁴⁹ E. Niebelski, *Słownik...*, s. 38–39.

⁵⁰ AAPar. 4 r D 29 II, vol. II; R. Prejs, *Zakonnicy franciszkańscy...*, s. 276.

gdzie zatrzymał się w klasztorze Aracoeli. Po odbyciu rekolekcji otrzymał absolucję papieską od cenzur, jakie zaciągnął, walcząc w powstaniu z bronią w ręku. Następnie wyjechał do Marsylii i tam innym bernardynom, którzy przebywali na wychodźstwie, wystawiał zaświadczenia, że są zakonnikami. Prawdopodobnie wówczas się sekularyzował i wyjechał do Paryża, gdzie objął obowiązki duszpasterskie w dzielnicy Clignancourt⁵¹. Ksiądz Jan Wołowski – duchowny z Litwy, który w powstaniu stracił prawą dłoń – zanim wstąpił do zmarłychwstańców, w latach 1866–1868 mieszkał w Seminarium Duchownym w Cahors. Przy kościele Notre-Dame w Aurillac przebywał od 1865 roku inny litewski ksiądz Tomasz Zymontt. Kapelani postyczniowi często podróżowali po Francji w poszukiwaniu pracy i stabilizacji. Ksiądz Wiktor Lisicki, w powstaniu członek organizacji podziemnej, emigrował do Drezna, następnie udał się do Francji. Podobnie jak inny kapłan z ziem zabranych Felicjan Łaszkiewicz, który mieszkał przy rue Sainte-Sulpice w Paryżu, później przeniósł się do Chateau-des-Fresne. Ksiądz Wiktor Justynian Lisicki z Rzymu wyjechał ponownie do Francji i zamieszkał przy parafii św. Józefa w Anvers. Na przełomie lat 60. i 70. XIX wieku mieszkał przy paryskich kościołach św. Augustyna i Saint-Germain-de-Charonne. Ksiądz Józef Łukowski był wikarym w kościele Saint-Jean-Baptiste w Belleville, a w latach 1888–1902 pracował w Créteil (departament Seine). Ksiądz Wincenty Wiśniewski do Francji dotarł przez Galicję i Rzym. Na obcej ziemi pełnił obowiązki wikarego w Aurillac (1864–1865) i Sainte-Marguerite (1865–1870). Podobnie jak emigranci polistopadowi niektórzy Polacy święcenia kapłańskie przyjmowali już we Francji. Pochodzący z Warszawy E. Młokosiewicz został wyświęcony w Séez w 1853 roku, następnie do 1870 roku przebywał w opactwie trapistów La Grande Trappe (departament Orne). Później mieszkał kolejno przy paryskich kościołach: Notre-Dame-des-Blancs-Manteaux, Saint-Augustin, Saint-Vincent-de-Paul, Notre-Dame-de-Lorette, a od 1872 roku był wikarym katedry Notre-Dame. Podobnie Jan Kalnoski (Kalinowski) święcenia kapłańskie przyjął w Bourges w 1871 roku w zakonie franciszkanów, następnie w latach 1872–1886 był misjonarzem franciszkańskim i wikarym w Auberville, a od 1889 roku przebywał w stolicy Francji⁵². Ksawery Gurowski, kleryk w klasztorze reformatów w Pińczowie, w 1865 roku zgłosił chęć emigracji z zamiarem wyjazdu na misje. W 1866 roku udał się do Rzymu przez Prusy. Dotarł jednak do Francji, gdzie ukończył studia teologiczne i w 1867 roku przyjął w Paryżu święcenia kapłańskie. Następnie pracował we Francji, którą opuścił w 1870 roku wskutek dekretu Napoleona III przeciwko obcokrajowcom. Udał się wówczas do Portugalii, a stamtąd do Brazylii. W 1891 roku wrócił do Europy i przedostał się do Galicji. Podobne były losy Erazma Sobocińskiego, innego kleryka reformatów w klasztorze Miedniewicach, który święcenia kapłańskie przyjął w Rzymie. Około 1871 roku wyjechał do Francji, gdzie do 1877 roku pracował w Paryżu, po czym udał się na dalszą tułaczkę do Monako, Galicji, Włoch i Stanów Zjednoczonych⁵³.

⁵¹ R. Prejs, *Słownik biograficzny...*, s. 105–106.

⁵² AAPar. 4 r D 29 II, vol. II, passim; E. Niebelski, *Stowarzyszenie Kapłanów...*, s. 76–83.

⁵³ R. Prejs, *Słownik biograficzny...*, s. 288–289, 401.

W artykule tym autor starał się przedstawić losy księży-powstańców, którzy podjęli pracę duszpasterską w parafiach francuskich, weszli do zakonów bądź instytucji religijnych we Francji. Poza tą grupą znalazła się liczna rzesza polskich duchownych, którzy na emigracji nie związali się z miejscowymi strukturami kościelnymi. Pozostawali oni niejako na marginesie pracy duszpasterskiej. Zajęci polityką i trudami tułaczeg egzystencji wiedli świecki styl życia. Utrzymywali się między innymi z pracy fizycznej, żołdu emigracyjnego, składek współtułaczy. Niektórzy zakonnicy ze skasowanych klasztorów pobierali na emigracji pensję płaconą przez rząd rosyjski zakonnikom, którzy dobrowolnie emigrowali z Królestwa Polskiego. Nie raz na przeszkodzie w podjęciu obowiązków duszpasterskich stały słaba znajomość języka francuskiego, radykalizm ideowy czy też brak kontaktów wśród miejscowego duchowieństwa. Z obliczeń autora wynika, że ponad 100 księży i kapelanów powstańczych weszło po 1831 roku w skład lokalnego Kościoła katolickiego we Francji. Można zauważyć, że duchowni polscy zajmowali w hierarchiach parafii podrzędne stanowiska: diakonów czy najwyżej wikariuszy. Niektórzy z nich byli tylko rezydentami w parafiach francuskich. Niewątpliwie wnieśli oni do Kościoła we Francji doświadczenia nabyte w szeregach powstańczych na ziemiach polskich. Były to między innymi idee walki wyzwolenczej oraz powiązanie katolicyzmu ze sprawą narodową.

Wykaz alfabetyczny duchownych polskich w strukturach lokalnego Kościoła we Francji w XIX wieku (niepełny)⁵⁴

Baczewski Wiktor	Głodynowski Franciszek
Bajkowski Wiktor	Godlewski Władysław
Bitkowski Józef	Gurowski Ksawery
Bławaczyński Aureliusz	Harczyński Franciszek Salezy
Borkowski Jerzy	Jastrzębski Bonifacy
Bralewski Stefan	Juszkiewicz Jan
Brzański Karol	Kalnoski (Kalinowski?) Jan
Cebula Szymon	Kamiński Paweł
Chromecki Tadeusz	Kamocki Marian
Cybulski Adalbert (Wojciech)	Kinder Ferdynand
Dąbrowski Feliks	Klimecki Hieronim (Anioł)
Dąbrowski Jan Paweł	Kołomycki Stanisław
Dłuski Kacper	Korycki Franciszek Awertyn
Duński Edward	Kostrzewski Józef
Dutkowski Tadeusz	Kowalski Tomasz
Forsiewicz Władysław	Krawietz (Krawiec) Antoni
Fredro Józef Prosper	Krzemiński Józef (Ludwik)
Gendziorowski Antoni	Kuiłowski Julian

⁵⁴ Opracowano na podstawie AAPar. 4 r D 29–30/I–II, vol. I–II; *Bref de Paris. Pour l'année...*, Paris 1831–1863; R. Prejs, *Zakonnicy franciszkańscy...*, s. 276; J. Kuzicki, *Nieść wiarę...*, s. 147–151.

Kurowski Franciszek
Kwiatkowski Julian
Kwiatkowski Marcin
Lendzian Leander
Lewicki Jan
Lisicki Wiktor Justynian
Łaskiewicz Felicjan
Ławrynowicz Jan Gwalbert
Łukaszewicz Tadeusz
Łukowski Józef
Majewski Jan Duklan
Malinowski Filip
Maliszewski Jan
Maliszewski Józef Kalasanty
Michajłowicz Jan Nepomucen
Michnowski Romuald (Aleksander)
Miesiączek Bazyli
Młokosiewicz Edward
Niewiadomski Józef Ksawery
Omiński Antoni
Orzechowski Michał
Parka Stefan
Pawłowski Leopold
Petrellewicz Dominik
Pierogowicz Jacenty
Pleszyński Antoni
Postawka Leon
Praniewicz Tomasz
Radziejowski Jan

Rembiszewski Stefan
Rodowicz Jan
Romanowski Mikołaj Trynkwilian
Rozlachowski Narcyz
Różański Feliks
Rutkowski Franciszek
Sadowski Michał
Skirmunt Julian
Skórzyński Szymon
Słowikowski Emanuel
Smoleński Józef
Sobociński Erazm
Sobociński Marcin
Sokołowski Gabriel
Staniewicz Antoni
Stankiewicz Józef
Stodulski Tadeusz
Strutyński Karol
Szczęsny Andrzej
Terlecki Hipolit
Trepka Ignacy
Uliński Walery
Wiewiórski Józef Pacyfik
Wiśniewski Wincenty
Wojciechowski Józef
Wołowski Jan
Zawitniewicz Bonifacy
Zymontt Tomasz
Żychowicz Eugeniusz

BIBLIOGRAFIA

Dokumenty archiwalne

- Archiwum Archidiecezji Paryskiej (Archives de l'Archevêché de Paris – AAPar.)
4 r D 15, Registre du clergé de Paris 1845.
4 r D 22 I–II, Nécrologe du Clergé de Paris, commençant à l'année 1807; Nécrologe du Clergé de Paris, commençant à l'année 1870–1910.
4 r D 29/I–II, vol. I–II, Diocèse de Paris. Registre du personnel.
4 r F 6 I–III, Archevêché de Paris. Registre de correspondance, 1854–1867, vol. I–III.
Archiwum Ministerstwa Obrony Francji (Service Historique de L'Armée de Terre, Vincennes – SHAT)
XL 48–XL 59.
Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji (Archives du Ministère des Affaires Étrangères – AMAE)
Mémoires et documents. Pologne 31–35.
Mémoires et documents. Pologne 38–45.
Polonais réfugiés. Dossiers individuels. A–Ž (1824–1852).
Archiwum Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego w Rzymie (Archivum Congregationis a Resurrectione, Romae –ACRR)
sygn. 17448, 17622, Korespondencja A. Jełowickiego.
Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (BCZ)
rkps 5332 IV, k. 69–92, 462, Akta Polaków w zakładach Avignon, Besançon i Bourges, 1832–1833, Lista imienna oficerów w Lunel i Awinionie. Spis oficerów przebywających w zakładzie w Besançon.
rkps 5453–5471 IV, Korespondencja Adama Jerzego Czartoryskiego.
rkps 6656 IV, Archiwum Hotelu Lambert. Teki Emigrantów.
Biblioteka Polska w Paryżu (BPP)
rkps 442–512, Teki emigrantów. Litera A–R.
rkps 558, k. 106–107, Kontrola podoficerów i żołnierzy emigrujących do Francji. Dépôts w Strasburgu i Besançon 1832–1834.
rkps 562, k. 313–325, Spisy emigrantów polskich. Spisy emigrantów w poszczególnych zakładach.
rkps 567, k. 191–290, Listy imienne wojskowych różnych stopni przybyłych do Francji z lat 1831–1835.

Źródła drukowane

- Bref de Paris. Pour l'année...*, Paris 1831–1863.
Jański B., *Dziennik 1830–1839*, odczytał z autografu i oprac. A. Jastrzębski, Rzym 2000.
Panek B., *Duchowieństwo polskie w duszpasterstwie objazdowym Dekanatu Paryskiego 1929–1933* [w:] *Materiały do Dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji*, z. 6, Paryż 1997.

- Panek B., *Duchowieństwo polskie we Francji od 1922 roku. Prezentacja stanu badań, katalog* [w:] *Materiały do Dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji*, z. 18, Paryż 1996.
- Panek B., *Księża polscy w duszpasterstwie dekanatu wschodniego, 1922–1929* [w:] *Materiały do Dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji*, z. 3, Paryż 1994.
- Panek B., *Księża polscy w duszpasterstwie na terenie Francji południowej 1940–1945* [w:] *Materiały do Dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji*, cz. 1–2, z. 17, Paryż 1995.
- Panek B., *Księża polscy w duszpasterstwie okręgu paryskiego, 1922–1929* [w:] *Materiały do Dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji*, z. 1, Paryż 1992.
- Panek B., *Księża polscy w duszpasterstwie południowej Francji 1922–1929* [w:] *Materiały do Dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji*, z. 2, Paryż 1993.
- Panek B., *Księża polscy w duszpasterstwie północnej Francji 1922–1929* [w:] *Materiały do Dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji*, cz. 1–2, z. 4, Paryż 1994.
- Potrykowski J.A., *Tulactwo Polaków we Francji. Dziennik emigranta*, wstęp i oprac. A. Owsieńska, cz. I, Kraków 1974.

Monografie i artykuły

- Bender R., *Chrześcijananie w polskich ruchach demokratycznych XIX stulecia*, Warszawa 1975.
- Bielecki R., *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. I, Warszawa 1995; t. II, Warszawa 1996; t. III, Warszawa 1998.
- Borejsza J., *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966.
- Borejsza J., *Emigracja polska po powstaniu styczniowym. 150 lat później* [w:] *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin 2010, s. 263–275.
- Dzwonkowski R., *Duszpasterstwo Polaków we Francji w latach 1909–1922*, „*Studia Pelplińskie*” 1982, t. XIII, s. 206–224.
- Dzwonkowski R., *Duszpasterstwo polskie we Francji a organizacje lewicowe i sekty (1920–1940)*, „*Duszpasterz Polski Zagranicą*” 1985, z. 3, s. 465–582.
- Dzwonkowski R., *Etat des recherches sur la vie religieuse des Polonais en France (1919–1980)* [w:] *Centre national de la recherche scientifique (France), Les contacts religieux franco-polonais du Moyen-Âge à nos jours*, Paris 1985.
- Dzwonkowski R., *Organizacja i struktura polskiej opieki religijnej we Francji a rozmieszczenie Polonii francuskiej (1919–1985)* [w:] *Problemy rozmieszczenia ludności pochodzenia polskiego we Francji*, red. L. Straszewicz, T. Marszał, B. Pasikowska, Łódź 1985, s. 113–139.
- Dzwonkowski R., *Polska opieka religijna we Francji 1909–1939*, Poznań–Warszawa 1988.
- Dzwonkowski R., *Religijno-społeczna rola duszpasterzy polskich we Francji 1920–1940*, „*Studia Pelplińskie*” 1984, t. XVI, s. 169–177.
- Encyklopedia katolicka*, t. I–XVIII, Lublin 1973–2013.
- Fras Z., *Kto udzielił ślubu Mickiewiczowi?* [w:] *Księga w 170 rocznicę wydania „Ballad i romansów” Adama Mickiewicza*, red. J. Kolbuszewski, Wrocław 1993, s. 362.
- Gadacz K., *Słownik polskich kapucynów*, t. I–II, Wrocław 1985–1986.
- Gadon L., *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*, t. II, Kraków 1902.

- Gajewski S., *Organizowanie opieki nad wychodźcami przez duchowieństwo Królestwa Polskiego*, „Studia Polonijne” 1976, t. I, s. 149–159.
- Garçon G., *150ème anniversaire de la Mission Catholique Polonaise en France. Aperçu historique (1836–1986)*, Lille 1986.
- Garçon G., *Les catholiques polonais en France (1919–1949)*, Lille 2003.
- Gmurczyk-Wrońska M., *Polacy we Francji w latach 1871–1914. Społeczność polska i jej podstawy materialne*, Warszawa 1996.
- Gruszczyński J., *Społeczność polska we Francji (1918–1978)*, Warszawa 1981.
- Iwicki J., *Charyzmat zmartwychwstańców. Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, t. I: 1836–1886, Katowice 1990, s. 202–204.
- Jabłońska-Deptuła E., *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*, Warszawa 1983.
- Kalembka S., *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń 2003.
- Kamiński Cz., *Duszpasterstwo na emigracji* [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. I, Lublin 1969, s. 647–648.
- Kamiński W., *Affre-Denis Auguste* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. I, Lublin 1973, s. 130.
- Klechta J., *Najstarsza w świecie. Polska Misja Katolicka we Francji (1836–2006)*, Paryż 2006.
- Kołodziej B., *Opieka duszpasterska nad wychodźcami polskimi do roku 1939*, Poznań 2003.
- Kubicki P., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915. Materiały z urzędów świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, cz. I–III, Sandomierz 1933–1939.
- Kuzicki J., *Duchowieństwo Wielkiej Emigracji na Wyspach Brytyjskich (1831–1863)*, „Studia Polonijne” 2011, t. 32, s. 5–33.
- Kuzicki J., *Emigracyjne losy ks. Franciszka Awertyna Koryckiego*, „Sobótka” 2009, nr 2–3, s. 450–451.
- Kuzicki J., *Kapelani powstania listopadowego na emigracji* [w:] *Wokół powstania listopadowego. Zbiór studiów*, red. H. Chudzio, J. Pezda, Kraków 2014, s. 309–310.
- Kuzicki J., *Księża – uczestnicy powstania styczniowego i emigracji w świetle materiałów Archiwum Archidiecezji Paryskiej* [artykuł złożony do druku]
- Kuzicki J., *Nieść wiarę i nadzieję na obcej ziemi. Polskie duchowieństwo katolickie w życiu religijnym i polityczno-społecznym Wielkiej Emigracji we Francji (1831–1863)*, Rzeszów 2014.
- „Kwartalnik Poświęcony Sprawom Katolickiego Duszpasterstwa Wojskowego” 1933, nr 1–3; 1934, nr 1–3.
- Lechicki Cz., *Kuilowski Julian* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XVI, Wrocław 1971, s. 111.
- Micewski B., *Geneza i działalność Misji Polskiej w Paryżu na rzecz emigracji i kraju w latach 1836–1922*, „Studia Polonijne” 1987, t. 11, s. 185–201.
- Misjonarze św. Wincentego à Paulo w Polsce (1651–2001)*, t. II–1: *Biografie*, red. J. Dukała, Kraków 2001, s. 258–259, 527–528.
- Niebeliski E., *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników powstania 1863 roku*, Lublin 2011.
- Niebeliski E., *Stowarzyszenie Kapłanów Polskich we Francji po 1863 roku* [w:] *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. E. Niebeliski, Lublin 2010, s. 57–85.
- Nowak E., *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968–1831*, Warszawa 1932.
- Podręczna encyklopedia kościelna*, t. XXXIII–XXXIV, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków 1914, s. 227.

- Polski słownik biograficzny*, t. I–XLVIII, Kraków 1935–2013.
- Prejs R., *Franciszkanie emigranci w Ameryce* [w:] *Emigracja postyczeniowa 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin 2010, s. 47–57.
- Prejs R., *Słownik biograficzny zakonników franciszkańskich Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku*, Poznań 2004.
- Prejs R., *Zakonnicy franciszkańscy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku. Dzieje – postawy*, Warszawa 2003.
- Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, red. R. Bender, S. Gajewski et al., t. I–III, Lublin 1994–1995.
- Śladowski W., *Emigracja polska we Francji 1871–1918*, Lublin 1980.
- Tyrowicz M., *Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik biobibliograficzny*, Warszawa 1964.
- Zieliński Z., *Darboy Georges* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1979, s. 1024–1025.
- Ziółek E.M., *Duszpasterstwo w wojsku Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i w powstaniu listopadowym* [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, A. Barańska, W. Matwiejczyk, D. Nawrot, E.M. Ziółek, Lublin 2004, s. 173–197.
- Ziółek J., *Ze studiów nad życiem religijnym Wielkiej Emigracji*, „Studia Polonijne” 1994, t. 16, s. 100–104.